

MATO BIŠKO

KONZERVACIJA OBJEKATA U KOMPLEKSU FERHADIJE DŽAMIJE U BANJOJ LUCI

I. DŽAMIJA

Mali je broj objekata ove vrste u našim krajevima, koji su svojim građevinskim karakteristikama i opštom koncepcijom postali čuveni i čiji su graditelji i osnivači stekli zasluženo priznanje. Među te objekte s punim pravom može se ubrojiti i uži kompleks Ferhadije džamije u Banjoj Luci, što ga sačinjavaju: džamija, tri turbeta, šadrvan, česma, nadgrobni spomenici i sahat kula, koja se nalazi van dvorišta džamije. Ovaj krug predstavlja vrlo rijedak urbanistički ansambl istočnjačke arhitekture u našim krajevima.

Iscrpe istorijske podatke o ovome objektu dao je ing. A. Bejtić,¹ pa zato nemam namjeru govoriti ovom prilikom o tome opširnije. Džamiju je sagradio glasoviti Ferhadpaša Sokolović 1583 godine.

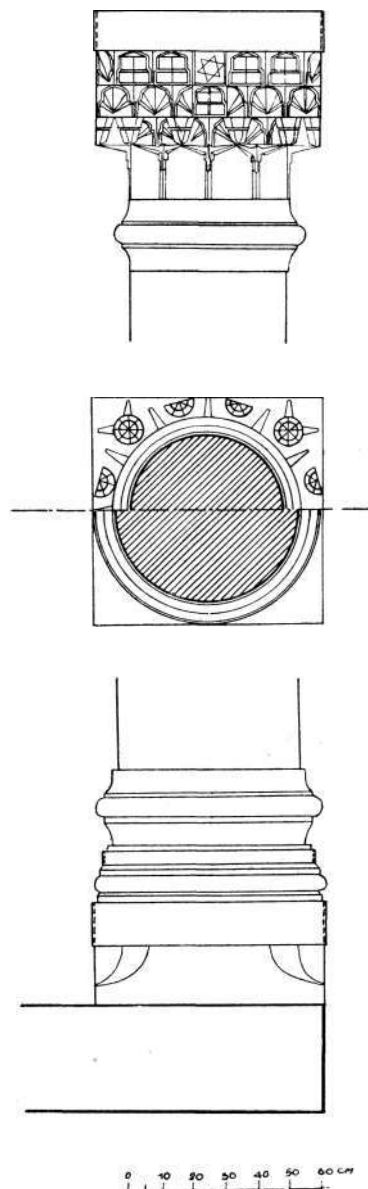
Objekat je svojevremeno stradao od požara, po svoj prilici u vrijeme čuvene bitke pod Banjom Lukom između Bošnjaka i Austrijanaca 1737 godine. Za vrijeme Drugog svjetskog rata objekat je u dva navrata bio jako oštećen. Tada je porušena dogradnja zatvorenog vanjskog trijema, koja je kvarila izgled krasnog pročelja ove velelepne građevine. Tom prilikom je oštećen i gornji dio minare, kao i drugi objekti koji se nalaze u užem kompleksu džamije. Od tog vremena, pa sve do prvog spasavalačkog zahvata 1951 godine, stanje objekta, iz dana u dan, postajalo je sve gore. Prvi zahvat izveden je 1951 godine i trajao je pune tri građevinske sezone. O tim radovima pisao je ing. Mladen Fučić.²

Građevne karakteristike:

Po svojoj arhitekturi, specifičnosti i tehničkoj obradi objekat predstavlja spomenik prvoga reda u našim krajevima, a posebno za Banju Luku. Vrijednost joj povećava i to, što ju je sagradio domaći čovjek iz naših krajeva. S pravom se može reći,

¹ Naše starine I (1952) str. 97.

² Naše starine I (1953) str. 117—121.

Srednji stub trijema Ferhadije džamije

da ovaj objekat pretstavlja biser arhitekture, ne samo za doba u kojem je nastao, nego i za mnoge kasnije objekte ove vrste u našoj republici, pa i van njenih granica.

Tu se naročito ističe neobično tlocrtno rješenje, vertikalna razvedenost s glavnom poluloptastom kupolom kod koje dominira visoki tambur s kontraforima, male kupolice iznad trijema, zatim vrlo vitka i visoka munara s ornamentiranim šerefetom, koja dominira čitavim krajem.

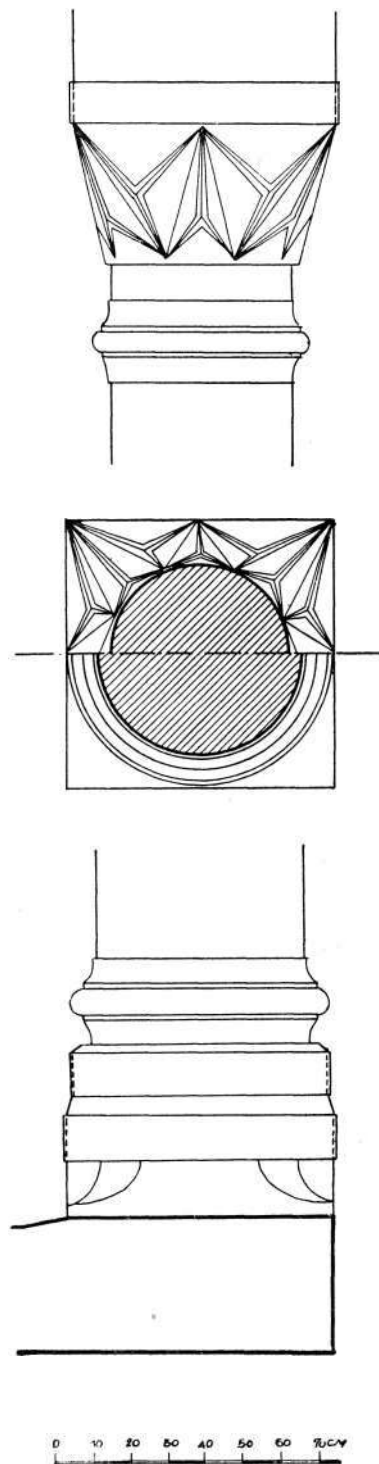
Trijem je izveden od masivnog kamenog materijala, a sastoji se od četiri monolitna kamena stuba s orijentalnim bazama i kapitelima i tri kupolice, koje se jednim dijelom oslanjaju na spomenute stubove preko sistema šiljastih lukova, a drugim dijelom na glavni nosivi zid centralnog objekta.

Usljed požara i atmosferilija materijal baza, stubova, kapitela, ivičnjaka oko baza i temeljnih blokova znatno je promjenio svoja kemijska i fizička svojstva, tako da su se nalazili u procesu raspadanja. Radi jakih sila koje djeluju ekscentrično na stubove pokazale su se pukotine većih razmjera. Na nekoliko mjesta, od stubova su otpali pojedini veći i manji komadi, tako da je oštećena masa stubova primala znatno veće opterećenje od dopuštenog. Najosjetljiviji i najopterećeniji dio stubova jesu baze i temeljne stope, pa nije ni čudo što su ti dijelovi najviše stradali. Nepoznate godine izvršena je preventivna mjera na sprečavanju raspadanja baza, koja se sastojala od nabijanja obručeva od kovanog gvožđa i ugrađivanjem ivičnjaka na vanjskim stranama svih baza. Sve šupljine i pukotine kasnije su zamazivane cementnim malterom. Jasno je da ovo nije moglo odoliti velikom pritisku konstrukcije trijema, pa je ugroženost baza svakog dana bila sve veća.

Usljed takve situacije postojala je opasnost loma čitave prednje konstrukcije trijema što bi pričinilo ogromnu štetu, kako u spomeničkom, tako i u materijalnom pogledu. U vezi s tim i na osnovu prethodnih studija Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NRBiH, je kao najbolje trajno rješenje predvidio poduhvatanje glavne konstrukcije sistemom skele, te vađenje i zamjena postojećih kamenih stubova sa svim pripadajućim elementima. Na bazi tih potreba godine 1956 izrađen je investicioni program u ukupnom iznosu od 2,288.702.— dinara. Međutim, do realizacije tog zahvata nije došlo radi pomanjkanja novčanih sredstava. Pretpostavljajući da svakog časa može doći do loma konstrukcije Zavod za zaštitu spomenika kulture NRBiH je iz svog redovnog budžeta u 1956 godini nabavio potrebnu drvenu građu, a 1957 god. izradio drvenu potporu ispod svih pet lukova koja je imala zadatak da, u slučaju rušenja, zadrži čitavu konstrukciju i kasnije posluži za demontažu starih i montažu novih stubova.

Program restauratorskih radova

Kao što se iz navedenog vidi spomenuti objekat se nalazio u kritičnom stanju konstruktivne naravi. Da bi se ovaj zadatak sasvim uspješno obavio i da bi se pored dovođenja objekta u ispravno stanje obezbjedila i sigurnost ovog objekta za duži period, nužno se nametalo rješenje nekoliko problema, koji su imali za cilj spasavanje objekta i davanje izgleda kakav je prije bio i kakav mu dolikuje. Plan cjelokupnog rada sveo se uglavnom

Krajnji stub trijema Ferhadije džamije

na jednu tačku: izbacivanje starih i ugrađivanje novih kamenih stubova u starom obliku.

Da bi se ustanovila stabilnost konstrukcije trijema, kao i opravdao predviđeni način zahvata bilo je neophodno potrebno izvršiti statičko ispitivanje naponskog stanja u stubovima, lukovima i kupolicama. Statički račun pokazao je da su stubovi opterećeni mnogo više od dozvoljenog normalnog pritiska za ovakve konstrukcije. Isto tako je statički račun pokazao da se zahvat može izvršiti uz naročitu predostrožnost prilikom izvođenja montažnih radova.

Na osnovu revidiranog i odobrenog investicionog programa i osiguranih novčanih sredstava, moglo se pristupiti radovima uz prethodno solidno izvršene pripreme. Ovaj delikatan i odgovoran posao povjeren je kamenoklesarskoj radionici Šego Antuna iz Sarajeva. Rukovodio sam ovim radovima pa ovdje iznosim njihove rezultate i poteškoće koje su se ukazivale takom izvođenja radova. Naprijed sam ukratko iznio istorijske podatke i građevinske karakteristike, kako bi se što cjelovitije ocijenila vrijednost i značaj, u prvome redu, zahvata, a potom i objekta na kojemu je zahvat izvršen.

Nakon vađenja, grube obrade i transporta kamenih blokova otpočelo se klesarskim radovima u dvorištu džamije. Iako su dva i dva stuba naoko jednaka ustanovilo se, da se pojedini elementi i detalji u svemu ne podudaraju na sve četiri strane jednog stuba. Prilikom izrade investicionog programa sačinjeni su detaljni tehnički snimci postojećeg stanja na koje se, prilikom klesarske obrade, nije moglo pouzdano osloniti, već su se svi detalji i elementi kontrolisali, premjeravali i kopirali na licu mjesta, u cilju što tačnije izrade novih stubova. Zbog preciznosti i tehničke dotjeranosti, sva četiri kapitela morao je raditi samo jedan klesar pa radovi nisu mogli napredovati prema ranijoj zamisli. Do konca novembra 1959 godine završeni su svi klesarski radovi i utrošena sva odobrena sredstva u iznosu od 2,198.328.— dinara. Pored toga, Zavod je iz svog redovnog godišnjeg budžeta isplatio iznos od 212.332.— dinara što znači, da je za klesarske radove utrošen iznos od 2,410.660.— dinara.

Montažni radovi:

Demontaža starih i montaža novih stubova nije se mogla odmah izvršiti iz nekoliko razloga: poimanjanje novčanih sredstava, poodmaklost građevinske sezone i ukazivanje potrebe viška radova, što investicionim programom nije bilo obuhvaćeno.

Otkopavanjem temelja ustanovljeno je da su blokovi ispod baza u većoj mjeri napukli i oštećeni. Naknadno su ti blokovi bili obuhvaćeni blokovima (ivičnjacima) od sedre, međusobno povezanim sponama, kako bi se spriječilo daljnje pucanje temeljnih blokova. U tom času nametala su se dva pitanja: izrada temeljnih stopa od betona sa upotre-

bom brzovezujućeg cementa i oblaganje vidljivih dijelova kamenim pločama ili izrada novih blokova od kamena visoke otpornosti i postojanosti. Prvo rješenje imalo bi za posljedicu da bi baza bila na rubovima oslonjena na obložni kamen, čime bi se baza mogla ugroziti, jer bi kamena obloga, zbog većeg modula elastičnosti, preuzela veća naprezanja od betonskog jezgra, pa je done-ena odluka za ovo drugo rješenje.

Na osnovu ovoga očigledno je da ugrađivanje stubova traži prethodno saniranje temelja i da bi taj rad zadržao izvođenje montažnih radova toliko, da bi se montaža morala vršiti u nepovoljnim i nepouzdanim klimatskim uslovima. Iz navedenih razloga montažni radovi ostavljeni su za početak građevinske sezone u 1960. godini.

Montažnim radovima pristupilo se tek početkom augusta 1960 godine, jer je prije toga valjalo obaviti niz predradnji koje su s tim skopčane. Pored postojeće drvene podupore, koja je napravljena još 1957 godine, neophodno je trebalo izraditi i montirati željezne zatege u podužnom i poprečnom smjeru trijema, koje su obuhvatale oslonce lukova kutnim željezima veličine 80/80/10 mm.

Uz dvije postojeće skele, radi veće sigurnosti, izrađen je i sistem podupiranja za odizanje cijele konstrukcije trijema iznad oslonaca lukova, u svrhu potpunog oslobađanja starih stubova. Odizanje konstrukcije trijema izvršeno je nakon preciznog prednapinjanja novih željeznih zatega, donja sila na 1500 kg., a gornja na 2500 kilograma, te su time izbačene iz djelovanja stare zatege od plosnog željeza. Nakon toga pristupilo se podizanju čitave konstrukcije za 2 mm, koje je vršeno hrastovim klinovima pod starom skelom, te vintama i klinovima pod dopunskom konstrukcijom za dizanje.

Navedenim predradnjama poklonjena je posebna pažnja, te je odizanje vršeno postepeno i kontrolisano vrlo preciznim niveliranjem (na cca 0,2 mm) koje je rađeno pomoću 12 komada ugrađenih repera — lineara. Poslije odizanja konstrukcije, konsolidacije skela i oslobađanja postojećih stubova, prišlo se rušenju krajnjeg ugaonog (desno) stuba, koji je u toku dva radna dana zamjenjen novim. Važno je naglasiti da se ovaj stub prilikom vađenja raspao u bezbroj sitnih komadića, a na prost pogled izgledao je potpuno zdrav. Svojevremeno se smatralo da ga uopće ne treba zamjenjivati, ali je to ipak učinjeno radi jednobraznosti novih stubova. Ovaj slučaj ukazuje nam na to, da konstruktivnu izdržljivost objekta i pojedinih njegovih elemenata ne treba gledati prostim okom, već ih treba ispitati sa praktičnim i pouzdanim metodama.

Sa unaprijed osiguranom konstrukcijom i stečenim iskustvom s lakoćom se vršila demontaža starih i montaža novih ostalih stubova.

Željezne zatege i drvena podupora demontirani su nakon 30 dana poslije montiranja zadnjeg stu-

ba. To je učinjeno radi eventualnog slijeganja i stabilizacije stubova. Pri demontiranju skela nije se primjetilo ni najmanje slijeganje, koje se mjerilo i opažalo pomoću navedenih lineara.

Cjelokupnim montažnim radovima rukovodio je ing. Mladen Hudec, docent Tehničkog fakulteta u Sarajevu.

II. TURBETA

Među objekte, na kojima je Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NRBiH izvršio konzervatorsko-restauratorske radove u 1959 godini spadaju i tri turbeta u dvorištu Ferhadije džamije u Banjoj Luci. Pored ovih turbeta, u dvorištu Ferhadije nalazi se još nekoliko memorijalnih spomenika iz turskog doba od kojih je najznačajniji grob sa kamenim sarkofagom glasovitog hercegovačkog vezira Alipaše Rizvanbegovića. Situiran je u jugoistočnom uglu džamijskog harema.

U našoj Republici ima dobar broj turbeta i mauzoleja koji potiču iz turskog doba, a neka su i danas dobro očuvana. Ova turbeta većinom su zatvorene zgrade pod običnim krovom ili kamenom kupolom na kvadratnoj, približno kvadratnoj ili višegugloj osnovici. Ima ih i otvorenih na kamenih stubovima s kupolastim krovom ili prikraćenom kupolom. U otvorenim turbetima nadgrobni spomenici su od postojanog materijala u vidu kamenog sarkofaga (sanduka) raznih veličina i oblika. Pretežno su ukrašeni raznim biljnim i geometrijskim ornamentima. Ovo je i razumljivo, s obzirom da bi u vrlo kratkom vremenskom razdoblju atmosferilije uništile slabo postojani materijal. U zatvorenim objektima susrećemo drvene nadgrobne

spomenike, opet u obliku sarkofaga (kubure), jer su zaštićeni od oborina i drugih oštećenja.

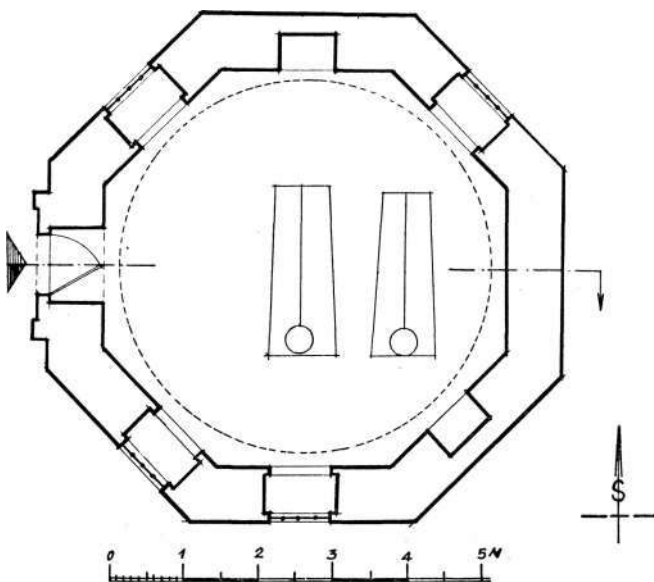
Veličina, plastika i način izrade ovih memorijalnih objekata zavisi o vremenu nastanka te ugleda i moći onoga ko ga je dao sagraditi ili ko je u njemu pokopan.

a) Ferhad pašino turbe

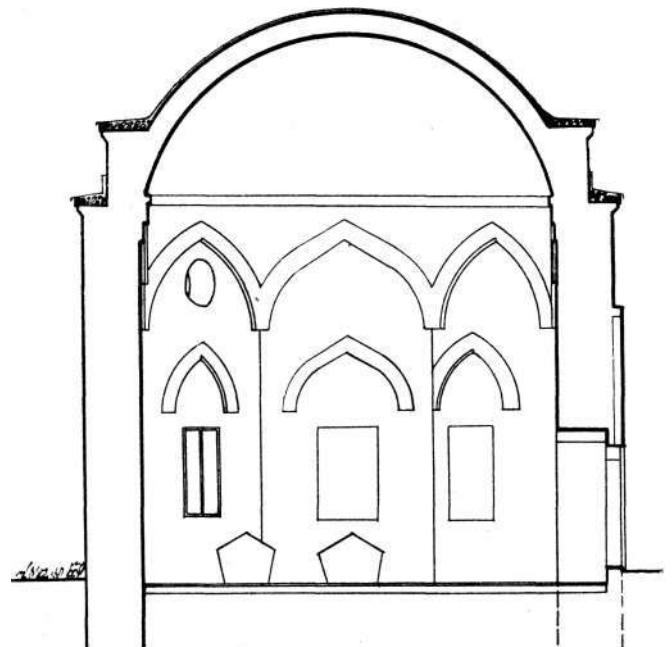
Turbe je situirano s desnu stranu džamije i jednim dijelom izlazi na Ferhad-pašinu ulicu. Ono smanjuje širinu ove ulice, ali zahvaljujući razumjevanju lokalnih vlasti nije došlo do njegovog rušenja u svrhu proširenja ulice. Pripada grupi monumentalnih kupolastih objekata iz 16 stoljeća, a po obradi i načinu gradnje ide zajedno s džamijom. Odlično prostudirani omjeri, veličina, te vrlo precizna i plastična obrada daju osobit značaj i spomeničnu vrijednost ovom objektu.

U lučnom dijelu portala, iznad segmentnih vrata, nalazila se ploča s natpisom, koja je davno uništena, pa nije lako ustanoviti tačno vrijeme njegovog nastanka. Jedino se sigurno zna da ga je sagradio Ferhad-paša Sokolović za svog života, prije 1587 godine.³ U turbetu se nalaze dva drvena

³ Naše starine I (1953) str. 101.

Tlocrt Ferhad-pašina turbeta

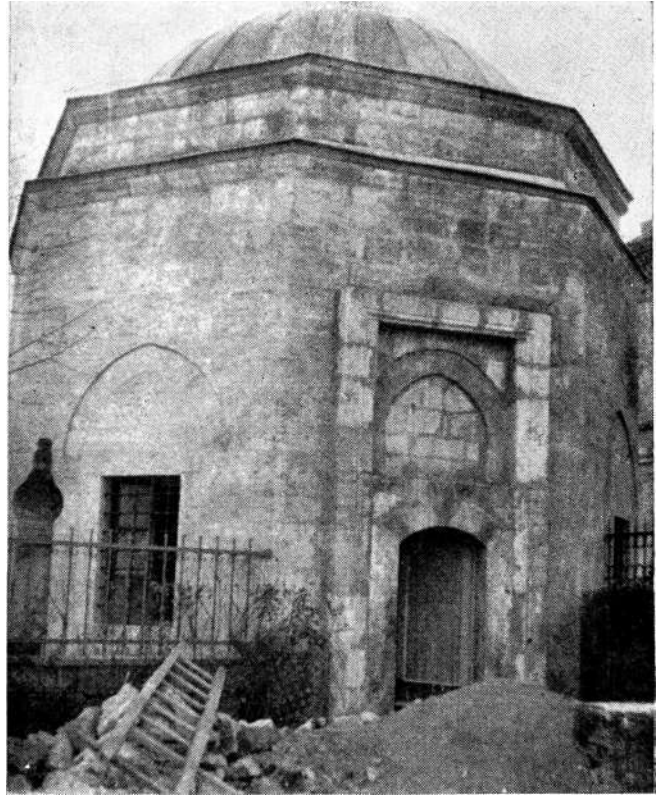

Presjek Ferhad-pašina turbeta

sarkofaga (kubure) presvučena zelenom čohom. U jednom je pokopan sam osnivač, u drugom, prema jednoj narodnoj predaji, njegov sin. Sagrađeno je od sedrenih klesanaca s pravilnim horizontalnim i vertikalnim spojnicama. Ima oblik pravilnog oktogona, koji pandantivima prelazi u također oktogeni tambur, na kome počiva polu-loptasta kupola od sedre.

Na završetku donjeg dijela i tambura nalazi se sedreni vijenac jednostavne profilacije. Na četiri zidne plohe niže se četiri prozora na kojima je s vanjske i nutarnje strane naglašen šiljasti-orientalni luk. Donji četverougao ni dio prozora uokviren je pervazom od profiliranog kamena, dok je gornji lučni dio zazidan sedrenim kvaderima, koji se po načinu obrade i zidanju ni malo ne razlikuju od okolnog dijela zida. Na prozorima postoje originalni demiri od kovanog željeza. Osim ovih donjih prozora, na tamburu imaju dva okrugla prozora s drvnim mušebcima. Pored ovih osnovnih elemenata, tu su još dva dolafa na unutrašnjim suprotnim stranama. Ulazni portal je vrlo lijepo i skladno izveden s vertikalnim i horizontalnim bridovima, a izbačen je od ravnine zida za 20 cm. Donji oktogonalni nutarnji dio i kupolu dijeli izbačeni polukružni horizontalni vijenac.

Vrijednost turbeta ne leži samo u detaljnoj obradi već, u prvom redu, opštoj koncepciji cje-

Ferhad-pašino turbe nakon konzervacije

Ferhad-pašino turbe prije konzervacije

line, u kojoj se sve plohe i elementi skladno podudaraju na samom objektu i u cijelom ambijentu, te u unutrašnjoj prostranosti za kojom je osnivač i težio.

Za vrijeme Austro-ugarske okupacije i Drugog svjetskog rata turbe je pretrpilo znatna oštećenja, kako u estetskom, tako i u konstruktivnom pogledu. Godine 1917 Austro-ugarska je skinula olovni pokrivač i upotrijebila ga u ratne svrhe. Nešto kasnije preko kupole je izrađen tanki betonski premaz i postavljen pokrov od pocinčanog lima debljine 0,55 mm. Za vrijeme Drugog svjetskog rata oštećen je taj novi krovni pokrivač i upropašten portal, a vanjske zidne plohe nagrđene su i oštećene od pušcanih i mitraljeskih metaka.

Zbog skromnih sredstava i pomanjkanja stručnjaka-konzervatora nije se odmah poslije Oslobođenja i osnivanja Zavoda moglo intervenisati na svim ugroženim spomenicima kulture, pa ni na ovom. Od tada pa do prvog konzervatorskog zahvata atmosferilije su činile svoje, te je vremenom jače oštećen. Zato je bilo krajnje vrijeme da se objekat konzervira, djelomično restaurira i spasi od daljnjeg propadanja. U vezi s tim, godine 1958 napravljen je investicioni program, a na osnovu sredstava u iznosu od 1,100.000.— dinara, koje je osiguralo Izvršno Vijeće NRBiH, godine 1959 pristupilo se radovima na sva tri turbeta o kojima je

ovdje riječ. Ovaj zahvat nije statičke i konstruktivne prirode, nego se odnosi na sam oblik elemenata i na način primjene klasičnih materijala kod izvođenja. Bitno je u tome, da se ovdje upotrebljavao stari materijal, izuzev krovnog pokrivača, u starom stilu, kako po veličini pojedinih elemenata, tako i po načinu obrade, koji dočarava patinu starine i u potpunom je skladu s cjelinom. Ukratko radovi su obavljani tako da se u očima posjetilaca ne uočava prisutnost konzervatora.

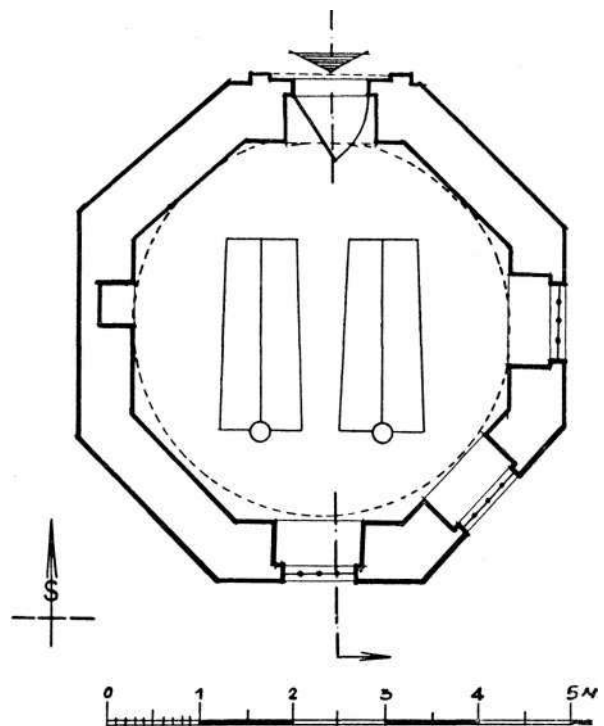
Kod svakog konzervatorsko-restauratorskog zahvata naučno-tehnička dokumentacija igra vrlo značajnu i odlučujuću ulogu, a posebno kad se radi o restauriranju pojedinog dijela objekta, elementa ili detalja. To se naročito odrazilo na restauraciji ulaznog portala kod ovoga turbeta, koji je bio toliko upropašten da se na osnovu postojećeg stanja nije mogao rekonstruirati u ranijem obliku. Upoređujući ostatke portala s ranijim fotografijama i crtežima, te uporedbe s drugim sličnim portalima na objektima ove vrste, moglo se pristupiti njegovoj restauraciji. Na udubljenom lučnom dijelu portala nije izrađena i ugrađena kamena ploča s natpisom, jer o tome nije bilo nikakvih pouzdanih podataka na osnovu kojih bi se mogla napraviti nova u starom obliku, pa se odustalo od te zamisli.

Na objektu su obavljani slijedeći radovi: Kupola je pokrivena novim pocinčanim limom debljine 0,55 mm, dotrajali prozori, vrata i dolafi zamijenjeni su novim u starom stilu, izvršeno je bojenje unutarnjih zidova posnim zemljanim bojama, Prozori, vrata, dolafi i željezni demiri obojeni su uljenim bojama u tamno zelenom i drap tonu. Na unutarnjim zidovima obijen je malter do zdrave kamene podloge, a potom je nabačen novi u dva sloja (grubi i fini). Izvršeno je ustakljenje prozorskih okana običnim staklom debljine 2 mm.

Naprijed je rečeno, da su vanjske strane zidova bile jako oštećene, pa je tome poslu pridavan naročit značaj. Oštećeni kameni kvaderi isklesavani su do dubine 8–10 cm u obliku provougao-nika poštujući postojeće horizontalne i vertikalne spojnice. Prema tim udubinama izrađivane su ploče od stare sedre, koje su se umetale u te udubine i međusobno spajale željeznim sponama. Šuplji prostor između zadnje strane ploča i mase zida popunjavao se cementnim mlijekom. Ovo je naročito dobro izvedeno i uopšte se ne razlikuje od ostale mase zida.

b) Turbe Ferhad-pašinih bajraktara:

Situirano je s prednju stranu džamije, desno od šadrvana. U njemu su se nalazila dva drvena sanduka (sarkofaga) prekrivena zelenom čohom, kojih više nema. Prema narodnoj predaji u jednom je pokopan Ferhad-pašin pomoćnik, Mustafa-paša i njegov bajraktar, a po drugoj verziji dvojica Ferhad-pašinih bajraktara. Ovo drugo je vjerovatnije, jer je turbe poznato samo pod tim ime-

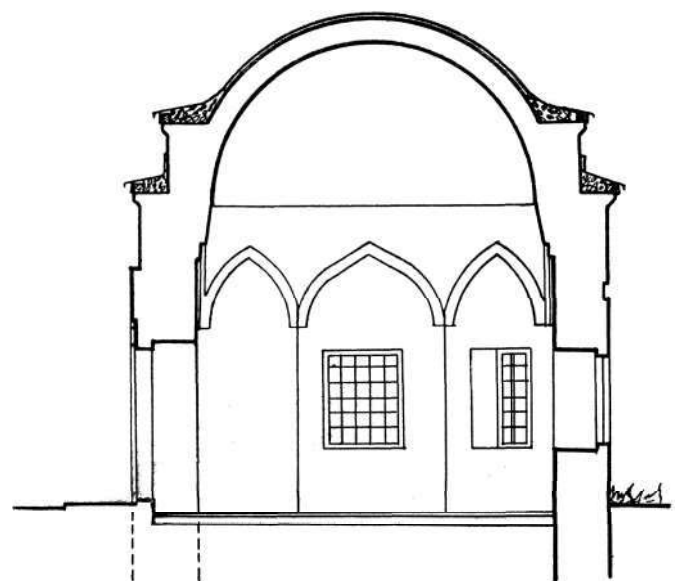

Tlocrt turbeta Ferhad-pašinih bajraktara

nom. Turbe se ne spominje u Ferhad-pašinoj zakladnici, ali je sigurno osnovano ubrzo iza njegove smrti.⁴ Po svoj prilici nastalo je pod kraj 16 stoljeća dakle kasnije iza gradnje džamije i prethodnog turbeta. Od svog postojanja turbe je nekoliko puta opravljano, ali pri tome nije izmijenilo izgled i tlocrtno rješenje.

Po opštoj koncepciji, rasporedu prozora i vrata, tlocrtnom rješenju i obliku ima dosta sličnosti

⁴ Naše starine I (1959) str.101.

Poprečni presjek turbeta Ferhad-pašinih bajraktara

s Ferhad-pašinih turbetom, ali je mnogo skromnije kako po dimezijama tako i po tehničkoj dotjeranosti cjeline i naročito detalja. I pored toga može se ubrojiti u grupu monumentalnih objekata. Oktogonalnog je oblika koji preko pandantiva prelazi u osmorougli niski tambur na kome leži kamena kupola u obliku polulopte. Ovdje nije upotrebljena sedra za kupolu, već kamen mekše tvrdoće i manje otpornosti koji se dobiva iz kameno-loma na sjevero-zapadnoj periferiji grada, a taj se predio zove Lauš.

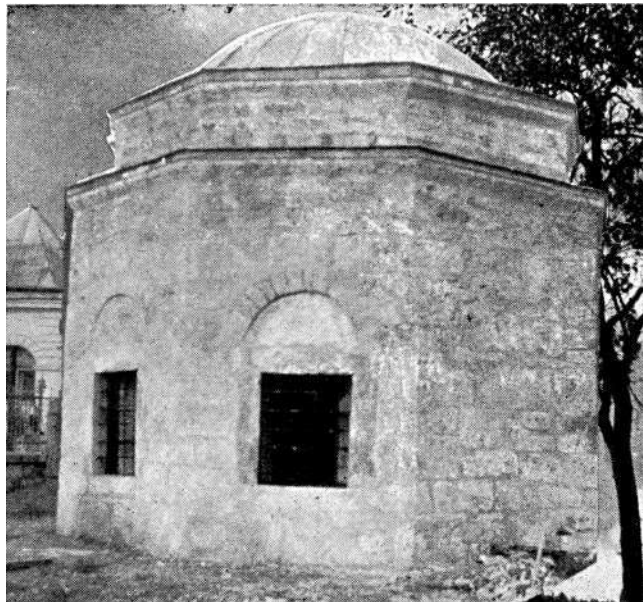
Na tri strane nižu se tri prozora s istaknutim lukovima s vanjske i s nutarnje strane. Ti lukovi su raznih oblika (polukružni, šiljasti i segmentni). Graditelj je sigurno imao namjeru da napravi šiljaste — orijentalne lukove, ali u tome nije uspio, pa su, kako rekosmo, raznih oblika. To nije ni čudo, jer i danas ima dobar broj stručnjaka koji ne znaju konstruirati ovakve lukove. Prozori su osigurani starinskim demirima od kovanog gvožđa. U jednom platnu zida s unutrašnje strane nalazi se jedan omanji dolaf.

Ulazni portal je dosta skroman i primitivan, bez ikakve uočljive izražajnosti i uobičajene tehničke dotjeranosti. U lučnom dijelu portala iznad vrata graditelji su većinom ugrađivali kamene ploče s najnužnijim natpisom. Međutim, kod ovog turbeta to nije slučaj, jer na njemu nije nikada bila takva ploča.

Godine 1917 Austro-ugarska je i sa ovog turbeta skinula olovni pokrov i iskoristila ga za ratne svrhe. Nekoliko godina iza toga preko kamene kupole izrađen je tanki cemetni namaz, preko kojega je postavljen novi pokrov od pocinčanog

Turbe Ferhad-pašinih bajraktara prije konzervacije

Turbe Ferhad-pašinih bajraktara poslije konzervacije

lima. U Drugom svjetskom ratu zadesila ga je ista sudbina kao i prethodno turbe, pa je bilo krajnje vrijeme da se turbe sanira i konzervira. Može se reći da nije bilo gotovo nijednog građevnog elementa na kojem nije bio potreban bilo kakav zahvat, zbog starosti, dotrajalosti ili ratnih oštećenja.

U prvom planu zahvata bilo je predviđeno rušenje dotrajale kamene kupole i zidanje nove od istog materijala i u starom obliku. Međutim, obilježavanjem ostataka maltera na podgledu kupole i otvaranjem cementnog namaza s gornje strane, ustanovilo se, da je kupola konstruktivno dobra, bez većih pukotina i ulegnuća. Na osnovi toga donesena je odluka da kupolu ne treba rušiti, već konsolidirati i ojačati. Sve vidljive pukotine zalivene su cementnim mlijekom, a kao ojačanje kupole, napravljen je armirano-betonski serklaž koji ima zadatak da sprečava rasturanje zidova, te stabilizira i ukruti kupolu. Za izradu ovoga serklaža izrađeno je udubljenje (šlic) na nagibnom nasipu između prelaza turbeta u tambur.

S obzirom na različito stanje pojedinih dijelova objekta, morao je biti i različit način prilaznja zahvatu. Prvenstveni zadatak bio je u tome, da se objekat konstruktivno ojača i konzervira. Uloženo je mnogo truda i vremena na iznalaženju najprikladnijih metoda i sistema za što uspješnije izvršenje ovog zadatka, jer se nastojalo da se svi radovi izvrše po principima savremene konzervacije i restauracije. U tome je postignut puni uspjeh.

Pored kupole, naročita brižljivost posvećena je restauraciji sedrenog vijenca i limarskim radovima, koji osim zadatka da odvedu oborine imaju velik značaj u estetskom pogledu. Tu je važno da se što solidnije izvedu vertikalni stojeći i horizontalni ležeći spojevi. Dotrajali prozori i vrata, i

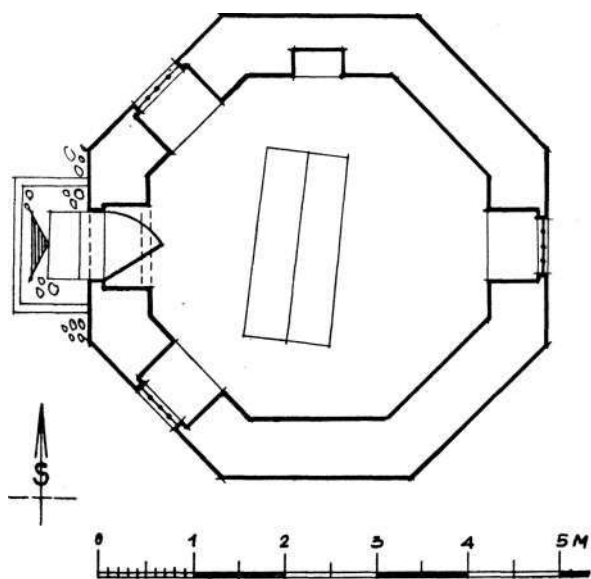

uništeni dolaf zamjenjeni su novim u starom stilu od zdravog i potpuno suhog drveta. Unutrašnjost je grubo i fino omalterisana sa izradom oštih bridova i naglašenih šiljastih lukova. Novoožbukane zidne plohe obojene su posnim zemljanim bojama u jednom tonu. Prozori, vrata, dolaf i željezni demiri obojeni su uljenim bojama u tamno zelenom i drap tonu. Sva prozorska okna ustaklena su običnim staklom debljine 2 mm. Na postojeći betonski pod, koji je izrađen u novije vrijeme, postavljene su jelove potpatosnice, a na njih broderski pod.

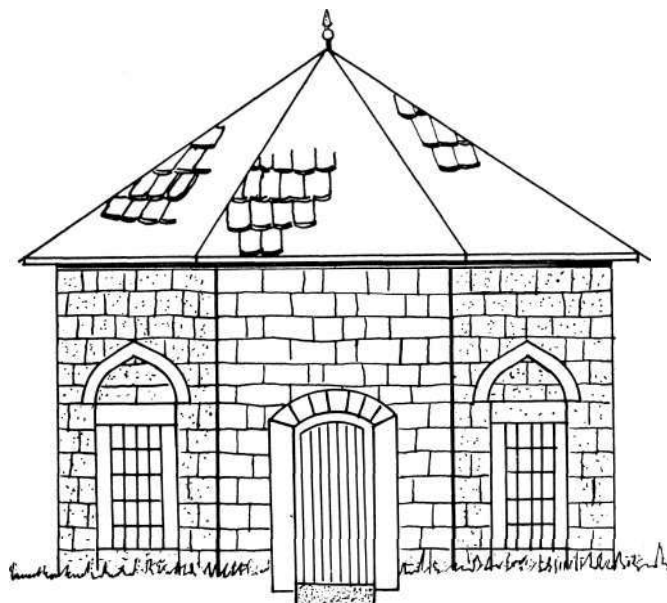
Pojedini dijelovi vanjske mase zida morali su se prezidati ili restaurirati, jer su bili mnogo trošni. Svi fasadni zidovi turbeta, vijenac i tambur fugirani su produžnim malterom na poseban i neuobičajen način. Za ovu svrhu prethodno se pristupilo izradi i odabiranju uzoraka. Smjesa maltera napravljena je od pijeska, cementa, kreča, tučene sedre, bijelog rizla, sitno tučenog crijepa i vode. Fugiranje je naročito dobro uspjelo i fuge se po boji ne razlikuju od mase zida. Nije bilo lako i jednostavno ovo postići jer su fuge dosta široke i duboke, a naročito na sastavcima kame-nja, jer je turbe zidano od pritesanog kamena.

Cjelokupno izvođenje ovih radova bilo je u rukama Režijskog odbora koje je skoro sve radove obavio sam, a izvjesne ustupio pojedinim zanatskim radnjama. Velika je prednost izvođenja konzervatorsko-restauratorskih radova putem režijskog odbora, jer se u tom slučaju nabavlja kvalitetan i odgovarajući građevinski materijal i angažuje uvježbana stručna radna snaga. Privredne i privatne zanatske radnje rade u okviru postojećih normi, tehničkih propisa i zanatskih uzansi, pa se vrlo teško uklapaju u čisto konzervatorsko-restauratorske poslove i ne mogu dati željeni kvalitet.

Uostalom, od solidnosti izvršenih radova zavisi vijek trajanja objekta i njegova originalnost.

Tlocrt Safi-kadunina turbeta

Prednja fasada Safi-Kadunina turbeta

c) Safi-Kadunino turbe:

U užem kompleksu Ferhad-pašine džamije nalazi se i Safi-Kadunino turbe na kojemu su 1959 godine izvršeni zamašni konzervatorsko-restauratorski radovi. Kod ovog turbeta pod drvenim oktogonim šatorastim krovom, koje se nalazi s lijevu stranu džamije, osjeća se mnogo slabiji i primitivniji rad arhitekture iz turskog doba. U raznovrsnosti i koncentraciji sva tri turbeta na jednom mjestu leži njihova vrijednost i upotpunjuje spomenični ansambl džamije. Sva tri turbeta čine raznostraničan trokut u čijem se središtu nalazi centralni objekat — džamija. Čini se da, majstor, koji ga je gradio, nije bio dorastao za takav posao, pa je turbe umjesto kupolom, pokrio običnim drvenim krovom. Ranije sam kazao da ima turbeta koja su pokrivena običnim krovom i to mahom četvrtaste građevine. U ovom slučaju svakako je trebao doći kupolasti krov, a postoji vjerovatnoća da je takav i bio, koji se tokom vremena porušio, pa je umjesto njega, postavljen današnji. Ovo se ne može sa sigurnošću tvrditi, jer ne postoje nikakvi dokazi.

Prema iznesenom izgleda da objekat ne datira iz 16 stoljeća, nego iz 17. U njemu se nalazi jedan drveni sanduk (sarkofag) prekriven zelenom čohom. Ne može se sa sigurnošću tvrditi ko je tu pokopan, ali je sigurno da je to grob neke ženske osobe. Jedna narodna predaja veli da tu počiva Ferhad-pašina majka, a druga kaže da je to grob njegove žene. Treća, pak, veli da je tu sahranjena njegova unuka, Safi-Kaduna.⁵ Može se pretpostaviti da je tu pokopana neka žena po imenu Safi-Kaduna, jer se ovo turbe oduvijek ovako zove.

⁵ Naše starine I (1053), str. 102.

Iako dimenzionalno i tehnički ovo turbe nije dotjerano kao prethodna dva, ono ipak pripada većim i značajnijim objektima ove vrste u našim krajevima. Graditelj ovdje nije postigao preciznost i simetriju, što je donekle i normalna pojava u ono doba u kome ni značajniji objekti ne pokazuju potpunu tačnost u ponavljanju istih elemenata. Glavni materijal od koga je napravljeno jeste kamen bolje kvalitete i tesano drvo, a prilikom zadnje opravke pokriveno je duplim biber crijepom i popođeno kvadratnim keramičkim pločicama u smeđoj boji. Djelomično je ozidano od kamenih kvadera, a djelomično od pritesanog kamena u krečnom malteru bez upotrebe željeznih spona. Na tri suprotne strane nalaze se tri četvrtasta prozora iznad kojih je naglašen šiljasti luk.

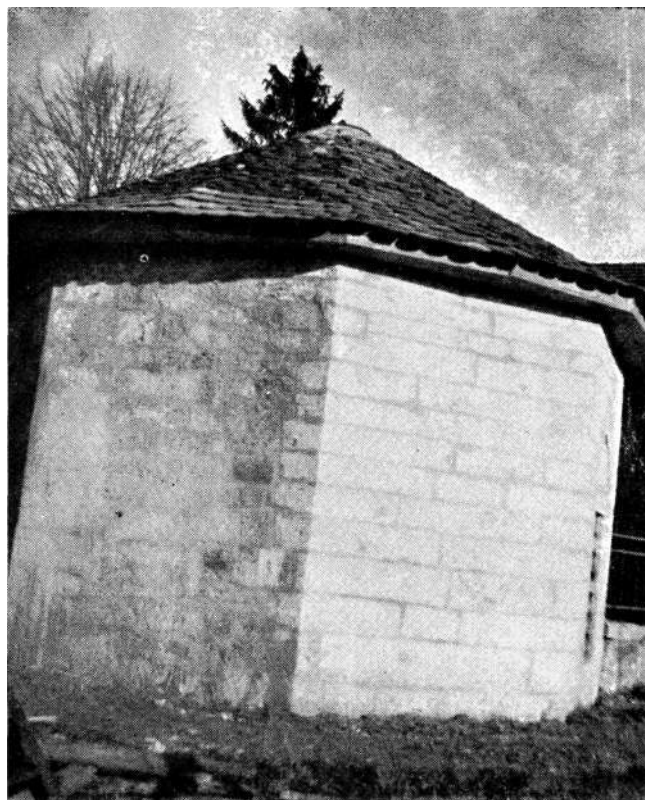
Prozori su snabdjeveni starinskim demirima od okruglog kovanog željeza. S lijevu stranu ulaza u turbe nalazi se jedan omanji dolaf. Strop je ravni drveni na koji je s donje strane prikovan daščani plafon (šiše). Dosada su vršene opravke nekoliko puta, a izgleda da su sve vrlo površne i nesolidne. Prije današnjeg pokrova na istom krovu postojala je šindra koja je istrula.

S obzirom da je strop i krovšte bilo najugroženije i sklono padu, to je, prilikom rada, uzeto u prvi plan, dok je uređenje spoljašnosti bilo druga faza, a unutrašnjost treća. Kod opravke krova nametala su se dva pitanja: izrada drvenog krovšta u starom obliku sa pokrovom od šindre ili pokrovom od postojećeg crijepa. Budući da je šindru vrlo teško dobiti i zbog kratkoće vremena odlučilo se za ovo drugo. Ovom zahvatu dat je prioritet i značaj pa je cijela krovna i stropna konstrukcija zamijenjena zdravom tesanom jelovom građom u starim dimenzijama i obliku, preko koje su prikovane jelove letve, a preko njih postavljen je dvostruki stari biber crijep.

Vanjsko platno južnog zida moralo se prezidati, jer se nalazilo u ruševnom stanju. Napravljen je novi daščani pod i plafon. Pored toga izvršeno je krpjenje i fugiranje fasadnih zidova, obijanje dotrajalog maltera u unutrašnjosti, te grubo i fino malterisanje zidova, zatim posno bojenje zemljanim bojama novoožbukanih zidova, te bojenje uljanim bojama prozora, vrata, dolafa i željeznih demira. Ustaklena su sva prozorska okna običnim staklom debljine 2 mm. Opravljen je postojeći daščani sanduk i na njega postavljena nova zelena čoha.

*

Rukovođenje cjelokupnim konzervatorsko-restauratorskim radovima na turbetima povjereno je

Safi-kadunino turbe nakon konzervacije

Režijskom odboru, kojeg su sačinjavali ing. Evangelos Dimitrijević, ing. Zuhdija Kadunić, teh. Mato Biško i režiser Božo Juka. Odbor je od sredine augusta do početka decembra 1959 godine izveo sve radove u mješovitoj režiji u ukupnom iznosu od 1,040.681.— dinara, što je znatno manje od predračunskog i odobrenog iznosa.

Osnovna teškoća na koju se nailazilo prilikom odvijanja radova je pomanjkanje odgovarajućeg građevinskog materijala u samom mjestu izvođenja radova. Međutim, do ovoga ne bi došlo da se radilo o većim količinama, jer bi se u tom slučaju, porudžbine vršile direktno od proizvođača ili iz drugih mjesta. Ovako smo bili primorani sve nabavke vršiti od lokalnih trgovačkih preduzeća, koja po nekoliko nedjelja pa i mjeseci nemaju na skladištu izvjesnih materijala. Šta više neki materijali su nabavljeni i od građevinskih preduzeća.

Danas već izvršena opravka ova četiri opisana objekta ne pretstavlja samo spašavanje ovih spomenika, već ukazuje potrebu što bržeg uređenja ostalih objekata u ovom kompleksu.

CONSERVATION OF THE FERHAD MOSQUE COMPLEX AT BANJA LUKA

Ferhad-pasha's Mosque

The mosque and its very nearest surroundings are containing of the mosque, three turbes (mausoleums), a shadrvan (a fountain), a well, tombstones and a clock-tower which is outside the mosque yard. The mosque with the above mentioned objects is a very rare and historical representative of oriental architecture in our country. It was built by Ferhad-pasha Sokolović in 1583. According to its size, form, architecture and technical perfection, it is a true pearl of our architecture of that kind.

Many years ago the mosque was damaged in fire. Probably it was during the battle between the Bosnians and the Austrians in 1739. During the Second World War it was twice badly demolished during which the closed external porch was destroyed (which in fact discorded from the beautiful facade of this superb building).

In 1951 the first fundamental conservatory researches were begun which lasted for three years. Local authorities and owners of the mosque gave money for its conservation. During three years the whole work was not quite finished, especially the front porch. was not quite finished, especially the front porch. stone, which, owing to fires and atmospheric changes, changed chemical and physical qualities: three bases, columns, and capitels were ruined. Later it was found that fundamental blocks, which were in the ground, were damaged also; therefore the danger of breakage of the whole front construction appeared. On the base of preceding studies members of the Institute for the Protection of Cultural Monuments found the best solution: to put the main construction in scaffolds, to remove the old and build new stone columns in old style.

On the base of a good programme conservation was begun again in 1959. The first task was: to take out stone blocks and to make its rough elaboration and its transportation; after that bases, columns and yard capitels were hewn. Almost all the work was finished till the end of November, the rest being finished in the first half of 1960.

Ferhad-pasha's Turbe (Mausoleum)

This octagonal turbe belongs to a group of conic monuments from the XVI century. It was built by Ferhad pasha Sokolović a few years before 1587.

During the occupation and the last war the turbe was rather damaged. In order to preserve it for the future, it needed to be conserved and restored. Therefore this was done: the complete restoration of the entrance porch, the cupola was covered by new tin plates (which were zincd), the stone facades were repaired and internal walls painted; except this new windows and doors in the old style and painted in oil were made.

Ferhad-pasha's Standard Bearers' Turbe (mausoleum)

It was built probably at the end of the XVI century

Safi kaduna's turbe

This turbe differs from Ferhad-pasha's one. It has wooden octagonal roof and is built by rather unskilled builders. It represents a domestic kind of architecture from the Turkish age. It seems that it was built not in the XVI, but in the first half of the XVII century. It was restored in a way of Ferhad-pasha's turbe; only the fundamental restoration of ceilings and roofs were made.

ÜBER DIE KONSERVIERUNG DES KOMPLEXES DER FERHADIJA-MOSCHE IN BANJALUKA

Ferhadija Mosche in BanjaLuka samt den drei Mausoleums, einem Springbrunnen, Uhrturm und den Grabdenkmälern stellt ein wertiges kulturhistorisches und urbanistisches Ensemble der orientalischen Architektur.

Im vorigen Weltkrieg wurde die Mosche abermals schwerbeschädigt, weshalb man im Jahre 1951. zu

einer umfangreichen Konservierung dieses werten Objekts herantrat welches Unternehmen sich auch auf die nächsten zwei Saisons erstreckte. Von diesen Arbeiten ist als die wichtigste die volle Ersetzung sowie zwei Kapitälern und vier grossen Grundsteinen zu betrachten. Mindere Konservatorische Eingriffe wurden an den drei erwantem Mausoleums auch vollführt.